

De relatie tussen de *Dictionnaire* en de Republiek der letteren staat centraal in het derde deel van de bundel, ledere inwoner van die Republiek diende zijn kennis over een zo groot mogelijke groep geleerden te verspreiden, stelt Bots in zijn essay, en Bayle leverde met zijn lijvige encyclopedie een goede bijdrage aan dat ideaal. Bots behandelt in de volgende bijdrage Bayles houding ten opzichte van godsdienstfanaten. Argumenten *ad hominem* worden in de *Dictionnaire* niet geschuwd, en dat is wederom een reden om deze encyclopedie als een goede barometer van Bayles tijd te zien; eerder dan een zakelijke registratie van de feiten. Niet alleen zijn eigen mening gaf Bayle weer. De Vet gaat in op 'gastoptredens' in de *Dictionnaire* van Richard Simon. Een theoloog die Bayle via Leers in Rotterdam leerde kennen, en die hem op filologisch gebied bijstond in de godsdienstige lemma's.

De congresbundel wordt besloten met bijdragen over enkele specifieke lemma's in de *Dictionnaire*. De scheiding die Bayle voortdurend aanbracht tussen religie en filosofie — als kritisch, rationeel denker was dat zijn oplossing voor het weerstaan van de druk die de veranderingen van de Verlichting op het christelijke gedachtengoed uitoefende — komt in dit vierde deel van de bundel sterk naar voren. Alle bijdragen bij elkaar geven een ietwat versplinterd, maar niettemin scherp beeld van Bayles intenties en de manier waarop hij met de veranderingen van zijn tijd omging. Een iets langere inleiding zou de samenhang van de bundel, die in de eerste twee delen evident is, vergroot hebben.

Els Stronks

B.B. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families* (Dissertatie Groningen 1998, Hilversum: Verloren, 1998, 223 biz., ISBN 90 6500 586 5).

Het oogmerk van deze dissertatie wordt op de eerste bladzijde van het eerste hoofdstuk simpel omschreven als: 'The aim of this book is to shed light on child-rearing practices in three urban elite families from different cities over a period of four generations'. Van die eenvoud is deze dissertatie doortrokken en die constatering is positief bedoeld. De opbouw is helder. De auteur analyseert vier dimensies van opvoeding in de zeventiende en achttiende eeuw, te weten het fysiek grootbrengen van kinderen, het cognitieve leerproces, de affectieve houding tegenover kinderen en de morele educatie. Uit deze opsomming blijkt al dat de lezer van deze onderwerpen kennis neemt door de ogen van de ouders. Bovendien hoopt de schrijver meer te weten te komen over veranderingen die gedurende een periode van vier generaties hebben plaatsgevonden. Die generaties betreffen drie families: de familie De la Court uit Leiden, Van der Muelen uit Utrecht en Huijdecoper uit Amsterdam. Het zijn de familiepapieren die de bron van deze studie vormen.

Het boek is geschreven tegen de achtergrond van de discussie onder historici over opvoeding en gezin in het verleden. Dat debat is wel geschematiseerd onder de noemers van de orthodoxe en de revisionistische richting of pejoratiever de zwarte en de witte legende. De vertegenwoordigers van de eerste richting, zoals Ariès, Shorter en Stone, hebben een somber beeld geschetst van de positie van het kind in het verleden, een toestand van bijna-verwaarlozing en kilheid waaraan pas een einde kwam als gevolg van veranderingen van demografische, economische en sociale aard met een modern idee van kindheid en gezin als uitkomst. De revisionisten, waaronder Peeters, Pollock en Macfarlane hebben veel meerde nadruk gelegd op continuïteit en gewezen op de positieve benadering van kinderen in vroegere eeuwen, op de aandacht die

opvoeders hadden voor het specifieke en de ontwikkeling van kinderen. Dit debat dateert uit de jaren tachtig en is inmiddels verflauwd, maar deze studie is er niet minder waardevol om.

De algemene conclusie van Roberts luidt dat opvoeding in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederland zich voltrok met veel zorg en aandacht voor zaken als de lichamelijke ontwikkeling van kinderen — en die zorg was er al in het prenatale stadium — en de geestelijke groei, dat er een overdaad aan gegevens is die wijst op een grote mate van affectie, meeleven en bezorgdheid en dat ouders veel waarde hechtten aan morele leiding. Deugden als soberheid en bescheidenheid stonden hoog aangeschreven en Roberts vermeldt in dit laatste opzicht ook het werk van een moralistische auteur als Cats. Veel verandering neemt de auteur in de loop van de tijd niet waar of het moet zijn in voor zijn vraagstelling tamelijk ondergeschikte kwesties als de afnemende populariteit van de Latijnse school onder de elite in de achttiende eeuw en het teloor gaan van de *grand tour*. Zijn opstelling vat Roberts met verwijzing naar de zwarte en de witte legende als volgt samen. 'In the end our color would probably be white with a tint of gray'.

Deze beknopte, heldere analyse is nuttig, temeer door de toegankelijkheid voor Engelstalige lezers. Het boek is wat kaal te noemen, nogal los geschreven van de historische context. Die aanpak heeft wellicht het voordeel dat de auteur zich niet hoeft te overgeven aan de vrije interpretaties of associaties waartoe een contextuele benadering juist kan uitnodigen. Anderzijds zal de gebruiker soms elders te rade moeten gaan om zijn licht op te steken. Zo verscheen maar een jaar eerder, eveneens op basis van de briefwisseling van onder andere de familie Van der Muelen, het boek *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* van Luuc Kooijmans. Beide auteurs moeten elkaar de bundels brieven zo ongeveer hebben toegeschoven over de studietafel heen, want herhaaldelijk stuit de lezer op dezelfde personen en episodes. Roberts is de minst informatieve van de twee. De omstandigheden rond het huwelijk met een Poolse edelman en de dood van Susanna van der Muelen in 1629 zijn bij Roberts wel erg summier beschreven en komen bij Kooijmans beter uit de verf.

Jammer is het ook dat de auteur de bronnenkritiek terzijde laat, nergens wijdt hij een bespreking aan de specifieke kenmerken en waarde van de persoonlijke brief als historische bron. Dat de aangehaalde brieven soms naar inhoud en toon gestileerd zijn geweest naar de heersende conventies, lijkt mij uit een aantal voorbeelden duidelijk (zie bijvoorbeeld bladzijde 142, 149, 153 over affectie). Temeer valt deze zwijgzaamheid te betreuren aangezien Roberts enkele malen verwijst naar *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* van Rudolf Dekker uit 1995. De titel van dit boek openbaart al dat Dekker een (genueanceerd) aanhanger van de zwarte legende is en zich ook al op egodocumenten baseert, zij het op dagboeken en autobiografieën. Roberts kent het boek van Dekker, maar mijdt de discussie. De studie van Roberts maakt op recensent dezes een overtuigender indruk, wellicht uit onze gelijkgezindheid op het interpretatieve vlak, maar ook omdat het brievenmateriaal massiever beschikbaar is dan de vaak meer op zichzelf staande passages in de dagboeken en autobiografieën. Maar daarmee is slechts één punt van vergelijking genoemd. De auteurs zouden het historisch publiek een dienst bewijzen door met elkaar over bron en interpretatie in debat te gaan.

W. Klever, *Definitie van het christendom. Spinoza's Tractatus theologico-politicus opnieuw vertaald en toegelicht* (Delft: Eburon, 1999, 396 blz., f65,-, ISBN 90 5166 727 2).

In 1670 publiceerde Baruch de Spinoza zijn theologisch-politieke traktaat. Een boek dat nogal wat opschudding veroorzaakte, omdat het voor die tijd revolutionaire ideeën over God, geloof, openbaring en bijbels verleden lanceerde. In dat kader behandelde de grote wijsgeer onderwerpen als de wet, de relatie theologie-wetenschap, en de verhouding kerk en staat. Daarmee had het boek een zware politieke lading, en speelde het in de Republiek een rol in de gecompliceerde strijd tussen de door Spinoza geprezen regenten-aristocratie enerzijds en de in 1672 weer aan de macht komende stadhouderspartij met zijn kerkelijke en volkse aanhang anderzijds. Het Latijnse traktaat werd verscheidene malen ook in het Nederlands gepubliceerd, nog onlangs, in 1997, in de bijzonder mooie vertaling van F. Akkerman. Waarom dan nu wéér een Nederlandse editie?

Om aan te tonen dat die nodig is, begint Klever zijn boek met een uitvoerige bespreking van Akkermans werk en de reacties daarop. De manier waarop die publicatie hier wordt besproken is echter qua stijl beneden peil. Twee citaten zijn wel voldoende. Volgens Klever is Akkermans inleiding 'een ongestructureerde lappendeken van fletse en slordige constatering' (5). Zeker, de vertaling wordt 'voortreffelijk' genoemd, doch de 'vijftig bladzijden met verklarende aantekeningen getuigen van (soms tamelijk overbodige) eruditie maar veelal ook van onbegrip' (12-13). Natuurlijk mag de heer Klever zijn mening geven over andermans werk, maar moet dat nu zo? Op dezelfde wijze wordt afgerekend met de recensenten van Akkermans werk en met enkele auteurs van recente Spinozastudies. Het grote verwijt dat Klever zijn collegae maakt is steeds, dat zij Spinoza niet begrijpen, van diens rijke teksten dode letters maken en daardoor de betekenis ervan voor onze dagen blokkeren.

Na een tweede hoofdstuk over wat Klever noemt 'Spinoza's bevrijdingstheologie' in andere werken van de filosoof, volgt dan de Nederlandse vertaling van het traktaat. Die vertaling is prettig om te lezen. De paragrafen worden door de vertaler ingeleid met titels die de inhoud kort samenvatten. Blokken tekst in een andere letter geven Klevers commentaar. Hier en daar wordt verantwoording afgelegd van de vertaling, in dat commentaar of door enkele Latijnse woorden van het origineel op te nemen in de tekst. Dat laat zien dat de vertaling met zorg en kennis van zaken is gemaakt. Hier en daar zijn echter zonder opgave van redenen stukken tekst en soms hele hoofdstukken weggelaten. Het Nederlands van de vertaling wordt nogal eens ontsierd door vreemde woorden. Zo wordt het traktaat ingedeeld in zeven 'brokken'. De vertaling 'profeet en waarzegger' voor het Latijnse 'propheta' blijft vreemd ondanks de gegeven verklaring. Daar staat dan weer wel tegenover, dat de lezer niet zelden ook beslist originele, verrassende vertalingen tegenkomt.

Het commentaar tussen de tekst is zeer uitgebreid. Het is soms verhelderend, maar op veel plaatsen toch ook wel erg dwingend. Waag het niet de commentator tegen te spreken! Dit moet ook worden gezegd van de afsluitende hoofdstukken: een overzicht van de reacties op het traktaat in Spinoza's tijd en later, en een poging de betekenis van diens theologisch-politieke theorieën voor onze tijd te duiden. De standpunten van Klever worden wel met veel aplomb geponeerd, maar men mist de gebruikelijke opgave van wetenschappelijk vergelijkingsmateriaal in publicaties van anderen. Er ontbreekt een literatuurlijst, en de bibliografische aantekeningen zijn erg summier. Dat neemt allemaal echter niet weg, dat deze publicatie je als lezer op heel wat bladzijden boeit. Spinoza heeft inderdaad veel te zeggen, en regelmatig zou je meer van hem en zijn traktaat willen weten. Jammer dat de lezer dan telkens weer niet Spinoza maar Klever tegenkomt.